

טקס "יום כלות" שעלה מתוך ההפכה – תגובה למנחם בן־ישר

תודתי למנחם בן־ישר שהאיר את עיניי שכיוונתי לדעת ר"י אברבנאל בתפיסה שקרבנות הנשיאים התרחשו, כמיקומם במקראות – בתחילת חודש אייר. טענה זו מחזקת את המגמה שיש מוקדם ומאוחר בתורה. בדבריי אגיב להערותיו של מנחם בן־ישר, תוך ליבון המחלוקת בין שיטתי לשיטת אברבנאל. לשיטת ר"י אברבנאל, הסיבה שהובילה לקיום טקסי קרבנות הנשיאים באייר ולא בניסן (כמקובל בפרשנות) הייתה עומס העבודה במשיחת הכלים. לעומת זאת לטענתי, הסיבה היא מות הבנים ביום השמיני. שרפת מנהיגי העם בתוככי המשכן פנימה, גררה סדרה של שינויי הנהגה במוסד הנשיאים ואצל הלויים, וכן שורה של טקסים: אבלות, טהרה וטקס כפרה – הוא טקס הכיפורים המתואר בפרשת אחרי מות שהתרחש לראשונה ובשעתו כמיקומו במקראות. בירור הטקסים והחידושים בעקבות מות הבנים מאיר ומפרש את סדר המקראות בין היום השמיני לחנוכת הנשיאים, ומחזק משמעותית את המגמה שיש מוקדם ומאוחר בתורה.¹

בניגוד לחז"ל² ולפרשני ימי הביניים (רש"י, אבן עזרא ורמב"ן)³ – הגורסים שחנוכת המזבח וקרבנות הנשיאים החלו ביום השמיני (בא' בניסן או בח' בניסן) – טוען אברבנאל שהחלו בא' באייר.⁴ לטענתו, חנוכת המזבח נכתבה בתחילת ספר במדבר, לאחר מניית העם בא' באייר, משום שבתקופה זו התרחשה. בפתח דבריו הוא מבאר שהסברה שקרבנות הנשיאים החלו ביום השמיני מעלה שאלות שונות: א. מדוע נכתבה חנוכת הנשיאים בספר במדבר, ולא בסמוך ליום השמיני? ב. מדוע

* מ' בן־ישר, 'הערות למאמרה של יונינה דיסון, "הקמותיו של משכן משה עד 'יום כלות'", בגיליון זה, עמ' 109-111.

1. במאמרי הקודם (י' דיסון, 'הקמותיו של משכן משה עד "יום כלות"', מגדים מג, תשס"ה, עמ' 71-39) אני מציעה שכל אירועי ההקמה כולל הנבואות שביניהם התרחשו כסדרם: המקראות מסיום ספר שמות ועד טקס "ביום כלות משה" (במדבר ז') כתובים כסדר התרחשותם וסביב אירועי ההקמה.

2. ספרי במדבר פיסקא מד, מהד' הורוויץ עמ' 49.

3. רש"י לוויקרא ט', א ובמדבר ז', א; אבן עזרא לשמות מ', ב ורמב"ן לשמות מ', ב, יז. ראה פירוט הדברים במאמרי (לעיל, הערה 1), עמ' 39-40.

4. אברבנאל במדבר ראש פרק ז', וראש פרק ט'.

תואר מניין העם קודם חנוכת המזבח? ג. מדוע דייקה התורה בחנוכת המזבח באמרה: "הם נשיאי המטות הם העמדים על הפקדים" (במדבר ז', ב), כביכול כבר נמנו, והרי הנשיאים נמנו רק בא' באייר?

איחור קרבנות הנשיאים לא' באייר פותר את הבעיות האלה, אולם מחייב הסבר נאות להפרש הזמנים הגדול בין חנוכת המזבח ליום השמיני. ההסבר שמציע אברבנאל לפער הזמנים הוא עומס העבודה במשיחת המשכן. לדבריו בלתי-אפשרי היה למשוך את המשכן והמזבח וכל כליהם ביום אחד, ולכן המשיך משה למשחם בשאר ימי ניסן. כשסיים משה את עבודתו החלו קרבנות הנשיאים. הסיבה שמציע אברבנאל מתחזקת מהמקראות המעידים שתהליך הקמת המשכן היה ממושך, ובראשם הכתוב שחנוכת הנשיאים החלה "ביום כלות משה להקים את המשכן וימשח אתו..." (שם, א). יתרה מזאת, הכתוב הזה מסמך באופן בולט בין "יום כלות" למשיחת הכלים: "...וימשח אתו ויקדש אתו ואת כל כליו ואת המזבח ואת כל כליו וימשחם". וכך גם בכתובים נוספים: "זאת חֲנֻכַּת המזבח ביום המשח אותו" (שם, פד; ולשון דומה שם, פח).

ההסבר התולה את איחור קרבנות הנשיאים בעומס העבודה במשכן, מעלה סדרה של תמיהות על שיטת אברבנאל: ראשית, מדוע לא יספיקו שבעת ימי המילואים למשוך את המשכן, הרי הקמת המשכן, הנראית כמורכבת בהרבה, נעשתה ביום אחד?⁵ שנית, מהתורה משתמע שנמשחו הכלים או לפחות המזבח, בכל אחד משבעת ימי המילואים,⁶ והדבר אינו מתיישב עם שיטת אברבנאל. שלישית, התורה מציינת במפורש שעל משה למשוך את המשכן ואת כל כליו בשעת משיחת אהרן ובניו, מדוע יימנע מלבצע זאת כפי שצווה, הלא יכול היה להיעזר באחרים במידת הצורך, כפי שעשה במלאכת הקמת המשכן?⁷ נראה אם כן שעלינו לחפש סיבה אחרת לאיחור בקרבנות הנשיאים.

5. במדרש לומדים מכך שמשה הקים בעצמו את המשכן בא' בניסן ככתוב "ויקם משה...", שהוא היה גיבור. אולם על פי הפשט הקים בעזרת אחרים, כדעת אבן עזרא בפירושו הארוך לשמות מ', ב: "כי איננו מעשה יחיד...". לכאורה, בהקמת המשכן יכול היה משה להיעזר בחמשת הכוהנים שנמשחו זה עתה.
6. כך מובן מאבן עזרא על שמות מ', ב, המסתמך על נבואת המילואים – שהתקבלה בשעת הנבואה על המשכן וכליו (שמות כ"ט, לז). בנבואה זו מבואר שטקס מילוי ידי הכוהנים יחזור ויישנה כל יום משבעת ימי המילואים ככתוב: "ועשית לאהרן ולבניו ככה... שבעת ימים תמלא ידם" (שם, לה). אחר כך נאמר: "ופר חטאת תעשה ליום על הכפרים וחטאת על המזבח... ומשחת אתו לקדשו. שבעת ימים תכפר על המזבח וקדשת אתו..." (שם, לו-לז) ומשתמע שבשבעת הימים של קידוש המזבח הוא יחזור ויימשח בכל יום, כשם שטקס המשיחה של הכוהנים חזר ונשנה בכל יום.
7. ראה דעת אבן עזרא (לעיל, הערה 5).

לעניות דעתי, הסיבה לאיחור קרבנות הנשיאים עד תחילת אייר היא המקרה המזעזע והקשה שאירע ביום השמיני, הלוא הוא מות בני אהרן. טרגדיה זו, שפרצה פרץ נורא ביום הגדול בעיצומה של הרינה, גדעה את החגיגות באחת וגררה בעקבותיה סדרה של פעולות וטקסים. ראשון בטקסים הוא טקס אבלות. מעבר לטקס הכרחי של קבורה, העם כולו (פרט לכוהנים) צווה להתאבל על "השרפה אשר שרף ה'" (ויקרא י', ו). לפיכך מבחינה הלכתית לא סביר שמשה והנשיאים – שהיו בכלל האבלים – יחלו ביום השמיני בחגיגות חנוכת המזבח, כאילו לא אירע מאומה ובניגוד לצו מפורש המנוגד בתכלית. לעיני חז"ל – הדורשים שחנוכת המזבח החלה ביום השמיני – בלטה בעייתיות זו, לדעתי, אלא שבכפוף לדרך המדרש המחויב לרעיון ופחות לראליה, לא הוטרדו ממנה, משום שמגמתם המרכזית הייתה הדגשת האחדות בין האירועים המפוזרים.⁸ מאידך, פרשני ימי הביניים תפסו את המדרש כהלכה למעשה, והתעלמו מהבעיות הטכניות הגלומות בו.

הבה נדמה בעיני רוחנו את התמונה הבאה: אהרן ובניו הנותרים יושבים דוממים ונאנקים מצערם בפתח אוהל מועד כמצוות ה', ובסמוך אליהם ממש, בתוככי המשכן הטמא מטומאת המת, מקריבים הנשיאים קרבנות בשמחה ובטוב לבב! הרי אפילו בטרגדיה פחותה בממדיה הלאומיים, כשפרץ ה' פרץ בעוזה בעיצומן של חגיגות העלאת הארון לירושלים, הפסיק דוד מיד את החגיגות, בהבינו שסימן הוא מה' שנעשתה שגגה ויש לעשות חשבון נפש.⁹ האומנם ייתכן שבהקמת המשכן, לאחר שמתו לעיני כל הקהל מנהיגיו ביום חגם, נמשכו החגיגות כאילו כלום לא אירע, ובניגוד לצו מפורש על אבל? התמיהות האלה מביאות למסקנה פשוטה: **טקסי קרבנות הנשיאים לא החלו ביום השמיני, שהרי בעיצומו של היום הנורא הזה החלו בצו ה' טקסי אבל במחנה ישראל.**

זאת ועוד. התורה מעידה שהתרחש שיבוש בהמשך היום השמיני, במקרה המתואר אחרי מות הבנים, ובו כעס משה על הבנים הנותרים שלא אכלו את שעיר החטאת. בתגובת אהרן, שהתקבלה על דעתו של משה, הוא מבאר שהשיבוש קשור לדברים שקרו בו ביום, כשהכוונה למות בניו.¹⁰ התיאור המקראי המאופק משקף ללא ספק 'קצה קרחון' של מהומה רבת. התורה אמנם איננה מתארת התלהבות ביום חנוכת המזבח, אולם מעבירה תחושה של התרוממות רוח של הנשיאים ושל

8. ראה פירוט לגבי מגמת המדרש במאמרי (לעיל, הערה 1), עמ' 67-69.

9. השגגה הייתה שנשאו את הארון בעגלה ולא במשא כתף כהודאת דוד: "לא דרשנהו כמשפט" (דה"א ט"ו, יג). שגגה זו תוקנה בהעלאה השנייה: "וישאו... את ארון האלהים... בכתפם" (שם, טו).

10. "ותקראנה אתי כאלה" (ויקרא י', יט). וראה פרשנותם של רש"י ואבן עזרא שם שמדובר במות בניו.

העם. התרוממות רוח שכזאת לא ייתכן שהתקיימה ביום שבו אירעה הטרגדיה העצומה של מות המנהיגים.

ואלה אינן המניעות היחידות. לשיטת חז"ל, בני אהרן נשרפו בקודש הקודשים ובני אליצפן גררום מ'לפני ולפנים' על ידי חכות שנעצו בכותונות המתים.¹¹ לפיכך במותם טימאו את קודש הקודשים ואת המשכן,¹² וכיצד ניתן להמשיך בטקס קרבנות הנשיאים, והלוא נדרש טיהור המשכן באפר פרה אדומה? ומוסיף מ' בן-ישר דבר חשוב: פרט לטהרה נדרשה כפרה בטקס הכיפורים בפרשת 'אחרי מות'.¹³ וכך לדברי הרב י' בן-נון: הכפרה ב'אחרי מות' היא מלכתחילה נבואה ומצווה לשעתה, ורק בסיום הפרק משה מצטווה עליה לדורות.¹⁴ לפיכך בין היום השמיני לחנוכת הנשיאים התקיים במשכן שזה מקרוב הוקם, טקס רב רושם של כפרה (אמנם 'פנימי' ולא בקהל, להבדיל מהיום השמיני). היה זה טקס הכיפורים המקורי, שלימים הפך לטקס הגדול של יום הכיפורים.

חיזוק למגמה זו אנו מוצאים בדבריהם של קנוהל ונאה¹⁵ ובדברי י' גרוסמן.¹⁶ לשיטתם יום הכיפורים מהווה חנוכת משכן מחודשת. נמצאנו למדים שטקס הכיפורים של 'אחרי מות' ייעודו המקורי היה להחזיר את המשכן למצב הבראשיתי שלפני חטא הבנים.

חיזוק נוסף למגמה זו מתקבל ממאמרו של הרב יואל בן-נון, המציע שהכפרה בפרשת אחרי מות היא תיקון והשלמה ליום השמיני, כדבריו:

אפשר ש'אחרי מות שני בני אהרן', פירושו ממש מיד לאחר מותם. גם סיום הפרשה: 'ויעש כאשר צוה ה' את משה' – פירושו מיד בחודש הראשון, ורק לדורות נתלתה הפרשה ביום הכיפורים; וזה נראה כפשוטו של מקרא. בין כך ובין כך, ברור שפרשת אחרי מות היא המשך ותיקון, או השלמה, לפרשת היום השמיני, כי עניינה הכניסה בצורה המותרת אל הקודש הפנימי ועבודת קודש הקודשים.¹⁷

תיקון זה מתבטא בהקבלה הניגודית בין היום השמיני ויום הכיפורים, כאשר בראשון בולטת מגמה חיצונית ובאחרון בולטת מגמה פנימית, כסיכום דבריו:

11. רמב"ן על ויקרא י', ד, על פי תורת כוהנים, פרשת מילואים (שמיני פרשה א, לה).
12. אבן עזרא בפירושו הארוך לשמות מ', ב: "מישאל ואליצפן היו הטמאים לנפש אדם".
13. ראה גם: מ' בן-ישר, 'עבודת יום הכיפורים וזמני מתן תורה – הערות למאמרו של י' בן-נון', מגדים יא, תש"ן, עמ' 107-109.
14. י' בן-נון, 'היום השמיני ויום הכיפורים', מגדים ח, תשמ"ט, עמ' 9-34. לשיטת בן-נון הכפרה נעשתה לפי הפשט מיד לאחר מות הבנים, בחודש ניסן. וראה להלן, בגוף המאמר.
15. י' קנוהל ונאה, 'מילואים וכיפורים', תרביץ סב, תשנ"ג, עמ' 17-44.
16. י' גרוסמן, 'בגדי הבד ביום הכיפורים', מגדים לט, תשס"ד, עמ' 55-69; וכן ראה: ד' הנשקה, 'כלום בזאת יבוא אהרן אל הקודש? – תשובה לא' וולפיש', מגדים לט, תשס"ד, עמ' 116.
17. י' בן-נון (לעיל, הערה 14), עמ' 11.

טקס "יום כלות" שעלה מתוך ההפכה – תגובה למנחם בן-ישר

עבודת יום הכיפורים היא, לפיכך, השלמה ותיקון ליום השמיני. וזאת באמצעות הניגוד בין הופעת השכינה ביום השמיני על אוהל מועד כולו עד לעזרה, עד למזבח החיצון, לעיני העדה הנאספת בחצר מול הפתח, לבין הכניסה ביום הכיפורים אל הנעלם והנסתר עד חביונו.¹⁸

בן-ישר מסתייג מהצעתו שנדרשו תיקונים במשכן ושהתקיימה משיחה נוספת בסיום. לדבריו המשכן לא נשרף, שכן אפילו כותונות הבנים לא נשרפו באש הנסית.¹⁹ ואכן אפשר מאוד שהמשכן לא נשרף כלל, אולם סביר שניזוק במידה זו או אחרת. רמב"ן מתאר את תגובתו של אהרן לשרפה, שהיה אהרן צועק ובוכה. רק משהסביר לו משה שבניו מתו על קידוש ה' ("בקרבי אקדש") דמם האב.²⁰ האם רק אהרן צווח בשעה שמתו הבנים? הלוא כל עדת ישראל לרבבותיה עמדה מסביב ובוודאי צעקה וצווחה, וללא ספק רבה המהומה. לא מן הנמנע, שניסו יחידים מהקהל להיכנס למשכן על מנת לסייע ולהציל. מאחר והלוויים עדיין לא קיבלו את משרות השמירה על המשכן (שהרי קיבלו את המינוי רק באייר),²¹ לא היה חזן של שומרים בין העם לחצר המשכן, ולכן התגודדו בוודאי רבים סביב החצר, ויש לשער שעמודי החצר לא עמדו בעומס וניזוקו באופן כזה או אחר. בכל מקרה אין המשיחה הנוספת של המשכן וכליו קשורה בתיקונים במשכן, אלא היא מסמלת את השלמת ההקמה לפני טקס קרבנות הנשיאים.

אברבנאל בוחר, בניגוד למקובל, לכנות את היום השמיני למילואים "חנוכת המזבח"²² על שום שבו נחנך המזבח על ידי הכוהנים והעם. חנוכת המזבח על ידי הנשיאים, נבדלת לדבריו מחנוכתו ביום השמיני, שכן אז נחנך המזבח מן הבחינה של קרבנות יחידים.²³ וחוזרת השאלה: מדוע נדרשה חנוכת המזבח של יחידים להשלים את הקמת המשכן? במאמרי הדגשתי שמשמעו המרכזי של הכינוי 'מילואים' שניתן לימים הללו מפי הגבורה, הוא שימי המילואים היוו השלמה ומילוי של ההקמה, ולפיכך השם 'מילואים' משמעו: השלמה של עבודה קודמת.²⁴ לפי זה, היום השמיני למילואים, 'השלים את ההשלמה' בשבעת ימי המילואים. מהמקראות עולה

18. י' בן-נון (לעיל, הערה 14), עמ' 26.

19. רש"י ויקרא י', ה.

20. רמב"ן על ויקרא י', ג.

21. "והלויים יחנו סביב למשכן" (במדבר א', נג). וכן שם ג', ה-ח.

22. אברבנאל ראש פרק ויקרא י', א (למשל בתחילת דבריו שם ובסיומם).

23. אברבנאל במדבר ז', א (מיד בסיום השאלות) מבאר את ההבדל בין חנוכת המזבח של הנשיאים וחנוכת המזבח של היום השמיני.

24. י' בן-נון (לעיל, הערה 14, הערה 18), טוען ש'מילואים' פירושו הכנסה, ומשמעות המילה מנוגדת למשמעותה בימינו שהיא 'עבודה משנית'. לפי המוסבר בדבריי פה, משמעותו המרכזית של השם 'מילואים' היא השלמה של עבודה קודמת, ומשמעות זו דומה למשמעות המילה בימינו.

שהנבואה ביחס ליום השמיני התקבלה בימי המילואים עצמם.²⁵ ומסבירים חז"ל שאהרן היה מִצַּר כל שבעת ימי המילואים שלא התגלתה שכינה, ואז ניבא משה שאמורה להיות התגלות קבל עם ביום השמיני.²⁶ חנוכת המזבח ביום השמיני יכולה אם כן להיות מוגדרת כשלב האחרון בחנוכת המשכן.²⁷ משהפרכנו את הסברה שמשיחת הכלים ארכה זמן רב, מדוע היה צורך בשלב נוסף של 'חנוכת מזבח', והפעם של יחידים, ועוד בהפרש זמן של כשלושה שבועות?

אלמנט מאפיין בתולדות ישראל, ששורשיו בדור המדבר, הוא התחדשות כתוצאה משבר ונפילה. הדוגמאות ידועות: יציאה מעבדות לחרות, לוחות שניים ושברי לוחות, והמשכן שהתחדש כתוצאה מחטא העגל.²⁸ לאלה מצטרפת דוגמה עלומה אך מובילה: טקס "יום כלות" שעלה מתוך ההפכה. התורה מעממה את האירועים שקדמו ל"יום כלות", משום שהבלטתם הייתה פוגמת באחדות אירועי ההקמה,²⁹ בשעה שהמגמה הפנימית התורנית תופסת אותם כשלמות, כמבוסא במדרש חז"ל.³⁰ הצפנה זו של ההפכה שקדמה לטקס היא לשיטתי סוד מפתח בתורה, שהרי אירועי הקמת המשכן וההתרחשויות בינותם – מהווים את 'הסיפור ההיסטורי' – בשורש עריכת ספרי שמות, ויקרא ובמדבר וחלוקתם.³¹ יום שלמות ההקמה שהופסק בשיאו ונפרץ בו פרץ נוראי וקשה, הוליד בדיעבד צורך בטקס נוסף שישלים סופית את ההקמה. בימי האבל וטקסי טיהור המשכן וכפרתו, עוברים משה ובני ישראל חשבון נפש נוקב ומר, בנסותם להבין על מה ולמה טובבה ההשגחה שדווקא

25. וכך גם מדגיש בן-נח (לעיל, הערה 14), שלא התקבלה נבואה קודמת ליום השמיני כמו למילואים ולהקמה.

26. רש"י ויקרא ט', כג.

27. לפיכך מדובר בארבעה שלבים: הקמת המשכן, ימי המילואים, היום השמיני, חנוכת המזבח.

28. לאורך הדורות היסוד של 'חורבן וגאולה' דומיננטי בחיי האומה, ובא למעין שיא ב"ונהפוך הוא" בפורים, שמהווה יסוד להיפוך 'ממוות לחיים' או 'משואה לתקומה' בגאולה אחרונה. תפיסת "ונהפוך הוא" מהווה תפיסת יסוד בהגות העם היהודי. תפיסה זו של "התהפכות" היא אחת מארבעת המוטיבים הדימויים בהגות הרב קוק באורות הקודש, כפי שטענתי במאמרי 'ארבעה מוטיבים ב"אורות-הקודש" כבסיס לעריכה חדשה', דעת 24, תש"ן, עמ' 41-86.

29. לעומת זאת, בנושא המשכן וקשרו לחטא העגל, בוחרת התורה לשנות את סדר האירועים, ומציגה את הנבואה על המשכן כאילו התקבלה בארבעים ראשונים, לפני חטא העגל. הסיבה לכך, לדעתי, היא הרצון להעביר את המסר שבפנימיותו המשכן נובע ממעמד הר סיני, באשר יסודותיו טמונים במזבח שבנה משה בתחתית ההר. לגבי מות בני אהרן והאירועים והחידושים שנבעו ממותם – התורה בחרה שלא לשנות את סדר האירועים, ומאידיך להצפינם במקראות, כדי לא לפגום באחדות האירועים.

30. ראה במאמרי (לעיל, הערה 1), עמ' 67-69, על המדרש ותפיסת אחדות האירועים במרכזו.

31. ולכן יש מוקדם ומאוחר בתורה במה שנוגע לאירועי ההקמה, ראה פירוט במאמרי (לעיל, הערה 1), עמ' 69-71.

טקס "יום כלות" שעלה מתוך ההפכה – תגובה למנחם בן-ישר

ביום ההתגלות הגדולה פרץ ה' בהם פרץ, והלוא מות השלוחים מעיד על שולחיהם.³² חשבון נפש קשה זה, הביא לחידוש מוסד הנשיאים ובמקביל לחלוקה מסודרת של מקצועות הלוויים ובתוכם מקצוע השמירה.

חנוכת הנשיאים היוותה – לאחר מות הבנים ובדיעבד – טקס 'כלות' הקמת המשכן. המשיחה הנוספת של המשכן וכליו, ולפחות של המזבח, סימלה את השלמת ההקמה של המשכן בסיום טהרתו וכפרתו. ואין הרעיון של משיחה נוספת זר למקראות, שהרי אהרן עצמו נמשח פעמיים.³³ יתרה מזאת, המשכן וכליו – ולפחות המזבח – נמשחו לשיטתי שבע פעמים בכל אחד מימי המילואים.³⁴ לפיכך אין תמה שבסיום ימי האבל, הטקסים והחידושים "אחרי מות", נמשחו הכלים ולפחות המזבח, פעם שמינית. ההסבר של משיחה נוספת מסתייע מהמקראות המסמיכים בין "יום כלות" למשיחה.³⁵ יתרה מזאת, הוא מיישב סתירה בנוסח המקראות בין תחילתו לסופו של הקטע המסכם את חנוכת הנשיאים: "זאת חנכת המזבח ביום המשח אתו", ו"זאת חנכת המזבח אחרי המשח אתו" (במדבר ז', פד, פח).

32. בעל הטורים על "ועל כל העדה יקצף" (ויקרא י', ו).

33. אברבנאל ויקרא ח', א; וכך גם ציינתי במאמרי (לעיל, הערה 1), עמ' 48, 51.

34. וכך גם עולה מאבן עזרא. ראה לעיל, הערה 6.

35. ראה למעלה, בפירוט המקראות התומכים בתפיסת אברבנאל שחנוכת המזבח התאחרה כתוצאה מעומס עבודה במשיחה. לעומת אברבנאל, אני מפרשת את הרמיזה במקראות האלה באופן אחר התומך בשיטתי.